

УДК 016:5

ДО 100-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ МИКОЛИ МИКОЛАЙОВИЧА ГРИШКА

Т.М. ЧЕРЕВЧЕНКО, Н.В. ЧУВІКІНА

Національний ботанічний сад ім. М.М. Гришка НАН України
Україна, 01014 Київ, вул. Тімірязєвська, 1

6 січня 2001 р. виповниться 100 років з дня народження великого вченого, будівничого і першого повоєнного директора Національного ботанічного саду НАН України Миколи Миколайовича Гришка — людини, яка народилася в святий вечір і зробила святе діло на Землі — створила чудо-сад над Дніпром у тяжкі повоєнні роки. Як яскрава комета на небосхилі промайнуло життя цього незвичайного дослідника і людини. Він був переповнений глобальною ідеєю пізнання рослин, що культивуються, і за життєву мить встиг зробити надзвичайно багато, залишив нам величезну наукову спадщину. Він не тільки вчений-теоретик і практик (рідкісне поєднання для дослідника), а й чудовий організатор науки і головне — Людина з великої літери. Відданий громадянин своєї Батьківщини Микола Миколайович зумів даним йому талантом захопити великий колектив від робітника до члена Академії наук палкою ідеєю створення унікального за змістом і мальовничого за формою ботанічного саду Академії наук України на крутих схилах Славутича.

М.М. Гришко

Ідею створення ботанічного саду учені обговорювали задовго до початку його будівництва. Один із фундаторів Академії наук України Микола Феофанович Кащенко за власні кошти і власноруч заснував розсадники й акліматизаційні сади біля Політехнічного інституту та на Лук'янівці, але вони не стали справжніми ботанічними садами, хоча й дали багатющий генофонд південних теплолюбних фруктових дерев для Центральної України [1].

Президент Академії наук України у 1922—1928 рр. В.І. Липський ще в 1919 р. планував створити великий академічний ботанічний сад у Києві в Голосієво. Однак у тяжкі 1920-ті роки цей план не здійснився. А через 10 років, у 1929 р., в Інституті ботаніки АН УРСР під керівництвом академіка О.В. Фоміна було розроблено попередній план будівництва ботанічного саду як відділу Інституту в районі Звіринця [9]. Проте лише в серпні 1935 р. рішенням Київської міської Ради робочих, селянських і червоноармійських депутатів визначено межі ділянки для будівництва ботанічного саду АН УРСР на Звіринці площею 117 га. Раднарком виділив кошти на проведення першочергової роботи щодо освоєння цієї

© Т.М. ЧЕРЕВЧЕНКО, Н.В. ЧУВІКІНА, 2000

ділянки в сумі 800 тис. крб. Адже на ній мешкало 2105 осіб у 212 житлових будинках і знаходилось 5 установ, які займали 8 будинків.

У 1938 р. міська Рада затвердила генеральний проект будівництва саду. До 1941 р. на території ботанічного саду проводилася робота з вирощування посадкового матеріалу і розміщувалась експериментальна база Інституту ботаніки на площі 45 га. Тут були відділи хімічної і загальної фізіології рослин, очолювані відповідно В.І. Любименком і М.Г. Холодним, та відділ генетики і селекції, який очолював А.О. Сапегін. Однак 2/3 відведеної території так і залишалися під приватними садибами. Під час окупації фашисти майже повністю знищили насадження і будівлі, що належали саду. Після звільнення Києва, вже в березні 1944 р. уряд УРСР прийняв постанову "Про відновлення будівництва і наукової роботи Центрального республіканського ботанічного саду АН УРСР в м. Києві". Ця постанова зобов'язувала Президію АН УРСР скласти генеральний план будівництва ботанічного саду і подати на розгляд Раді Народних Комісарів. Такий план було складено в Інституті ботаніки АН УРСР за участю Миколи Миколайовича Гришка і він же його доповідав на вченій раді інституту. Потім цей план обговорювався ще в декількох установах та організаціях. Усі зауваження було враховано комісією, яку очолив чл.-кор. АН України Дмитро Костянтинович Зеров. Висновки комісії подано до Президії АН УРСР і з липня 1944 р. ботанічний сад затверджено самостійною науковою установою в системі АН УРСР.

Всі добре розуміли, що будувати таку складну наукову установу в тяжкий повоєнний час у зруйнованому фашистами місті дуже непросто. Для цього була потрібна незвичайна людина — керівник цієї установи. Вибір упав на академіка АН УРСР Миколу Миколайовича Гришка і був вірним. Він узяв на себе цей гігантський труд. Адже на відведеній під сад території так і залишалися заселені житлові приватні будинки та установи з частково зруйнованими будівлями. Потрібно було їх відселити, а це було надзвичайно важко на тлі руїн Києва. Водночас потрібно було добувати тисячі видів рослин, плекати сотні тисяч сіянців і саджанців для майбутніх ботаніко-географічних ділянок. Перед Миколою Миколайовичем постало титанічне

завдання — вдосконалити і розвинути перший проект будівництва саду, здійснити задум свій і попередників — створити казковий вимірний сад над Дніпром.

То хто ж він такий — Микола Миколайович Гришко? Це талановитий, великий учений, обдарований організатор, тонкий художник і поет-лірик, трохи дипломат, щирий і співчутливий, а головне — фанатично, до безтями закоханий у рослини, людей, життя.

Народився М.М. Гришко 6 січня 1901 р. у родині військовослужбовця в Полтаві. Жила родина Гришків на околиці міста, мали невеличкий садок та город. Микола змалечку любив працювати біля рослин. Тому і спеціальність була ним давно обрана — він вступає до Полтавського сільськогосподарського інституту [3, 6].

У 1925 р. 24-річним юнаком М.М. Гришко з відзнакою закінчує цей інститут і його, як одного з найздібніших випускників, направляють для продовження навчання на педагогічний факультет Київського сільськогосподарського інституту. Здобувши і педагогічну освіту, в подальшому Микола Миколайович досить уміло поєднує наукову і педагогічну діяльність. Спочатку в Майнівському сільськогосподарському технікумі на Чернігівщині, який посів особливе місце у формуванні особистості М.М. Гришка як науковця високого рангу. Працюючи в технікумі, він першим описав культурну флору Лісостепу України, зокрема зернові та овочеві культури. Він заснував дослідне поле при технікумі і проводив досліді над 12 сортами озимої пшениці, 17 сортами картоплі, 16 сортами вівса. Особливу увагу приділяв вирощуванню олійної культури кользи, тобто ярого рапсу [6]. В цей час Микола Миколайович активно займався гібридизацією, залучаючи до селекційного процесу місцеві сорти і таким чином отримував досить цікаві гібриди, які впроваджував на поля. Тут він знайшов і своє особисте щастя — познайомився з Мотроною Степанівною Лесенко, яка стала його дружиною і з нею він прожив усе щасливе родинне життя. На знак любові та пошани до дружини Микола Миколайович додав її прізвище до свого і так підписав низку наукових праць, у тому числі й підручник із загальної генетики 1933 р. — "Гришко-Лесенко" [4]. Згодом технікум з Майнівки перевели до Сум, реоргані-

зували в інститут, де Микола Миколайович продовжує плідно працювати у Сумському педагогічному та Чернігівському сільськогосподарському інститутах.

З 1931 р. Микола Миколайович очолює відділ генетики і селекції Всесоюзного науково-дослідного інституту коноплярства у Глухові. Молодий учений рвучко береться за розв'язання кардинальної проблеми коноплярства. Адже культивовані в Україні, і не тільки в Україні, а й в інших республіках Радянського Союзу сорти на той час були чітко роздільно-статевими, тобто дводомними рослинами з яскраво вираженим статевим деморфізмом. Рослини чоловічої статі (плоскінь) дозрівали майже на місяць раніше, ніж жіночої (матірка), що надзвичайно ускладнювало механізований збір, а рентабельність цієї культури в разі ручного збирання була дуже низькою. На підставі глибоких генетичних досліджень Микола Миколайович дав біологічну характеристику різним статевим типам конопель, з'ясував генетичну природу статі та особливості її виявлення, розробив методику створення одночасно досягаючих і однодомних конопель. Він вивчив взаємозв'язок основних морфологічних і господарсько цінних ознак конопель, які були опубліковані в 1935 р. у монографії "Генетика і селекція конопель", тобто йому належить пріоритет у вирішенні проблеми статі конопель.

Питання отримання сортів однодомних конопель з високими вмістом та врожаєм волокна настільки захопили молодого дослідника, що він для прискорення селекційного процесу висівав їх на Закавказзі й отримував дві генерації упродовж року. Виведений Миколою Миколайовичем сорт конопель ОСО-72 за виходом волокна на 35—40 % перевищував культивовані тоді сорти, давав змогу механізувати їх збирання. За ці роботи у 1936 р. його було нагороджено орденом Леніна і без захисту дисертації присвоєно науковий ступінь доктора сільськогосподарських наук, а у 1937 р. — наукове звання професора.

У 1938 р. у Москві вийшла друком ґрунтовна монографія "Конопля" [7], де Микола Миколайович був автором розділу "Селекція конопли" і разом з П.Ф. Панченко та А.С. Хренниковою — редактором. Під впливом праць Миколи Мико-

лайовича та за його методикою учні М.М. Гришка, зокрема А.С. Аренштейн, Г.І. Сенченко, а також селекціонери Німеччини, Франції, Угорщини, Польщі вивели чимало цінних сортів однодомних конопель.

У 1939 р. М.М. Гришка було обрано дійсним членом Академії наук України і призначено директором Інституту ботаніки АН УРСР. У цей час він продовжує дослідження статі конопель, читає курс генетики в Київському університеті. Проте його плідну працю перервала Велика Вітчизняна війна. У роки війни він очолював Інститут ботаніки АН УРСР в евакуації й одночасно обіймав посаду заступника директора Чишмінської сільськогосподарської дослідної станції в Башкирії. І тут він з властивими йому захопленням та енергією проводив велику роботу щодо організації продовольчих ресурсів та заготівлі сировини лікарських рослин для фронту, за що був удостоєний медалі "За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр." У цей тяжкий і голодний час Микола Миколайович знайшов можливість виділити кілька гектарів землі для родин співробітників Академії наук. Кожна родина змогла забезпечувати себе на зиму картоплею, горохом та ін., що було великою підтримкою. Тоді в Уфі жартували: "Гришко годує всю Академію" [3].

Микола Миколайович перший з академіків АН УРСР прибув до щойно звільненого Києва, щоб створити умови для повернення Академії наук України з евакуації і розгортання її подальшої роботи. Особливу увагу він приділяв розвитку сільськогосподарської науки на Україні, що, безсумнівно, пов'язано з прискоренням розвитку народного господарства в сплюндрованій фашистами Україні. У 1945 р. в складі Академії наук було створено Відділ сільськогосподарських наук, який очолив М.М. Гришко. Він був одним з тих учених, які активно боролися з теорією Т.Д. Лисенка і ніколи не відмовлявся від своїх переконань, за що зазнав переслідувань сталінського режиму; у 1948 р. його звільнили від виконання обов'язків голови Відділу сільськогосподарських наук і фактично позбавили можливості займатися генетикою.

У липні 1944 р., коли ботанічний сад став самостійною установою в системі Академії наук України, його директором був призначе-

ний академік М.М. Гришко. Він з властивою йому пристрасною науковцю взявся за опрацювання наукових основ створення ботанічного саду АН УРСР, питань теорії та практики інтродукції й акліматизації рослин, зокрема інтродукції, сортовивчення та селекції квіткових рослин; акліматизації південних плодових культур, введення в культуру нових цінних для народного господарства рослин. Микола Миколайович писав, що ботанічний сад АН УРСР має бути Центральним республіканським заповідником видових, а з багатьох видів — і сортових скарбів, і що шляхом обміну з ботанічними садами та іншими науковими установами всього світу та завдяки спеціальним експедиціям рослинні скарби мають невпинно зростати. Він наголошував, що систематична репродукція та ретельне вивчення рослинних фондів дадуть змогу успішно вирішувати теоретичні і прикладні питання інтродукції й селекції нових для України лісових, плодових, декоративних, технічних, кормових, харчових рослин, впроваджувати нові рослини у різні галузі народного господарства, збагачувати рослинні ресурси республіки. М.М. Гришко зазначав, що сад має стати зразком садово-паркового мистецтва, в якому б розкривалися багатства й різноманітність рослинного світу на декоративній основі. Микола Миколайович підкреслював, що науковці повинні уважно аналізувати розміщення різних видів рослин під час створення експозицій у зв'язку з тим, що вони різні за походженням, широтою природного ареалу, біологією, онтогенезом та довговічністю. Адже науково-демонстраційні аспекти та декоративність потрібно з самого початку забезпечити на десятки, а іноді й на сотні років [2]. Безсумнівно, що у Миколи Миколайовича перед очима поставали ландшафти Тростянця, Олександрії, Софіївки — шедеврів садово-паркового мистецтва України. Завдяки його світогляду, прозорливості, наполегливості ці шедеври увійшли до системи АН УРСР, збереглися і стали не просто парками, а й великими науковими центрами.

Микола Миколайович — автор наукової частини генерального плану будівництва ботанічного саду, а дійсний член Академії архітектури СРСР О.В. Власов — автор архітектурно-планувальної частини.

М.М. Гришко вважав за доцільне покласти в основу будівництва саду ботаніко-географічний, а не систематичний принцип, який пропонували деякі вчені. Він стверджував, що це дасть змогу повніше показати не тільки флору, а й окремі типи рослинності, характерні для різних регіонів колишнього СРСР.

І закипіла робота щодо нагромадження колекцій рослин з найрізноманітніших куточків колишнього Радянського Союзу та з-за кордону. Микола Миколайович особисто завозив колекції: лише з Німеччини — понад 800 сортів троянд, близько 80 сортів бузку та багато тропічних рослин, які тепер ростуть в унікальних колекціях саду.

Під впливом наукових праць М.І. Вавилова, І.В. Мічуріна, М.Ф. Кащенко ідея збагачення культурної флори України посідає провідне місце в роботі М.М. Гришка. Головною метою діяльності ботанічного саду він вважав збагачення нашої країни новими цінними рослинами з інших регіонів, випробуванням їх на експериментальних ділянках саду або виведенням нових сортів на основі багатих колекцій саду.

У створенні рослинних колекцій М.М. Гришко вбачав не просто перенесення їх з інших країн, а писав, що акліматизація — це вічний у рослинних організмах процес зміни їх спадкової природи і пристосування до нових умов життя, один із ступенів вічного процесу еволюції рослинного світу [5]. Передусім він приділив велику увагу створенню в Ботанічному саду ділянок різних природних зон України ("Крим", "Карпати", "Степи", "Ліси"). Флористичні багатства і своєрідність рослинного світу відображено на експозиційних ділянках "Кавказ", "Середня Азія", "Алтай", "Далекий Схід". На них ростуть характерні ландшафтоутворювальні види (едифікатори й доміанти), види, корисні для народного господарства, а також цікаві з біологічного погляду ендеми, релікти. І все це створювала невелика група ентузіастів на чолі з фанатично відданою справою людиною. Без тракторів і машин, без добрив і водогону — з грабарками, заступами, відрами на глинищах, урвищах і руїнах вони закладали один з найкрасивіших ботанічних садів. І все це робилося з піднесенням, великим натхненням, вірою, що в майбутньому ці невеличкі саджанці, сіянці нелегкою працею добуті і такою ж працею по-

саджені, зашумлять дібровою для прийдешніх поколінь. Те, що зробив М.М. Гришко в неймовірно складний для країни час (високий науковий рівень усіх робіт, експедиції, вирішення житлових питань і питань щодо переселення приватного сектора, води, землі, підготовки кадрів та безлічі іншого, навіть організація самодіяльного колективу) — це подвиг: науковий, будівничий, самопожертва. Він узяв на плечі тягар і ніс його з честю доки вистачало сил, до краплини віддав своє життя цій справі. Сад був найулюбленішим “дітищем” Миколи Миколайовича, хоча будь-якій справі він віддавав себе до кінця. За своє життя він підготував 30 докторів і кандидатів наук.

Минули роки. Зазеленів сад, дерева розкинули свої віти, розквітлі і запліднювали, розрослися ліси, забуяли квіти, інтродуковані і вже власної селекції. Разом із садом ріс і колектив. І ось навесні 1964 р. сад гостинно відкрив свої багатства для широкого кола відвідувачів. Лише кілька місяців не дожив до цієї знаменної події Микола Миколайович Гришко — головний фундатор саду. На жаль, ті, хто створює такі сади і парки дуже рідко бачать плоди своєї праці, вони працюють на майбутнє. В цьому і полягає заслуга Миколи Миколайовича — він працював на майбутнє, відмовлявся від легкого і зовні ефектного способу існування.

Далеко сягнули сходи посіяних М.М. Гришком зерен: у 1967 р. ботанічний сад набув статусу науково-дослідного інституту, було створено нові наукові відділи, підрозділи, які вирішують різні проблеми ботаніки, фізіології та екології рослин, дендрології, квітництва, алелопатії та ін. Однак мета як у засновника, так і в його послідовників була одна — поставити рослинний світ на службу людині, зберегти і примножити його багатства.

Ми справедливо пишаємося нині окремими ландшафтами, в які продовжують вкладати розум і душі фахівці. На особливу увагу заслуговують ботаніко-географічні ділянки. Адже це був надзвичайно цікавий задум і його вдалося здійснити Миколі Миколайовичу та його колегам. З цього приводу друг Миколи Миколайовича Максим Рильський писав:

“Як у краплі води відбиваються Всесвіту тони,
Так збираються тут краєвиди всієї Землі”

І від дива застиг монастир Пресвятого Іони
І спинилися з подиву в льоті дзвінкі журавлі” [8].

А у відповідь на цей вірш Микола Миколайович, поет не тільки рослинного світу, написав:

“Спасибі, друже мій Максиме,
До тебе серце моє лине, лине
За слово щире, негасиме,
За слово добре і правдиве,
Бо працю творчу, наче диво,
В своїх ти віршах описав!” [3].

Завдяки великим фізичним і моральним зусиллям сконцентровано рослини — доміанти та едифікатори з різних куточків колишнього Радянського Союзу на крутосхилах ботанічного саду. За багато років склалися досить своєрідні штучні фітоценози. Нинішнє покоління працює з ними, аналізує процеси їх становлення. Сьогодні перед працівниками саду постає завдання втілювати в життя ідеї засновника. Чимало задумів Миколи Миколайовича та його соратників ще не здійснено. Втішно, що започаткований ним селекційний напрям у науково-дослідній роботі набув особливого розмаху. На основі зібраних багатих колекцій природних видів і добору сортів народної селекції з усіх куточків Землі, створено чудові сорти жоржин, півоній, хризантем, флоксів, персиків, абрикосів, кизилу, актинїдії та багатьох кормових, пряно-смакових та овочевих культур.

За час наукової діяльності ботанічного саду виведено 138 сортів, які в 2000 р. занесено до Державного реєстру сортів України. Серед них квітничково-декоративних — 63, кормових та овочевих — 38, плодкових — 32, пряно-смакових — 5.

Національний ботанічний сад ім. Миколи Миколайовича Гришка НАН України очолює раду ботанічних садів і дендропарків України, до якої належать 22 ботанічні сади та 7 дендропарків України. Цю раду започаткував в Україні Микола Миколайович, функціонує вона і сьогодні.

Нині дещо іншими є окремі наукові напрями саду, інші рослини стали центром уваги, особливо рідкісні та зникаючі, проводяться ґрунтовні алелопатичні дослідження, набувають значення лікарські рослини. Свого часу наші рослини побували в космосі, тривають спільні дослідження рослин з Космічним агентством України і досі. Ботанічний сад має

міжнародний сертифікат на право здійснення космічної діяльності, працює над створенням технології вирощування рослин у Космосі. Незмінною залишається ідея засновника саду — служити науці, людям, народному господарству, охороні природи. Безсумнівно, сад виконує цю функцію, але це живий організм, який завжди у вічному русі, забудові. Проблема збереження і збагачення біорізноманіття потребує постійного поповнення колекцій.

Ми пишаємося тим, що з листопада 1991 р. сад носить ім'я свого засновника, будівничого, тонкого художника і лірика, поета рослинного світу. У Полтаві, де він народився і вчився, та у Глухові, де він плідно працював, є вулиці, що носять його ім'я.

Прекрасно і влучно сказав про нього Максим Рильський:

“Все кудись він поспішає,
Завжди мчить, завжди лине
Неспокійний наче птах.
Він до птаха і подібний,
Гостроносий, бистроокий,
Ніби крила в нього руки,
Мов політ у нього кроки,
Мов політ — думок розмах” [8].

Сад — це живий пам'ятник Миколі Миколайовичу. Він вічно житиме у своєму дітищі — Національному ботанічному саду, що носить його ім'я. Це його заслуга, що уряд так високо оцінив роботу саду і надав йому статус національного. Вічна йому пам'ять.

1. Гришко М.М. Академік М.Ф. Кашенко — видатний біолог-мічурінець. — К.: Вид-во АН УРСР, 1951. — 19 с.
2. Гришко М.М., Соколовський О.І. Ботанічний сад і його колекції. — К.: Вид-во АН УРСР, 1950. — 116 с.
3. Гришко-Богменко Б.К., Пилипчук О.Я. Микола Миколайович Гришко. — К.: Наук. думка, 1995. — 120 с.

4. Гришко-Лесенко М.М. Курс загальної генетики. — Харків—Київ : Держ. с.-г. вид-во, 1933. — 273 с.
5. Гришко Н.Н. Теоретические основы акклиматизации растений // Тр. ботан. ин-та им. В.Л. Комарова АН СССР. — 1957. — Сер. VI, вып. 5. — С. 33—36.
6. Микола Миколайович Гришко. Біобібліографія вчених Української РСР. — К.: Наук. думка, 1977. — 54 с.
7. Конопля / Под ред. П.Ф. Панченко, А.С. Хренникова, Н.Н. Гришко. — М.: Сельхозгиз, 1938. — 492 с.
8. Рильський М. Зібрання творів у двадцятих томах. — К.: Наук. думка, 1988. — 3. — С. 264—266.
9. Черевченко Т.М., Кваша В.В., Чувікіна Н.В. Академічний ботанічний сад. Витоки // Вісн. Нац. академії наук України. — 2000. — № 2. — С. 29—34.

Надійшла 14.10.2000

К 100-летию СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ НИКОЛАЯ НИКОЛАЕВИЧА ГРИШКО

Т.М. Черевченко, Н.В. Чувікіна

Национальный ботанический сад
им. Н.Н. Гришко НАН Украины, Украина, Киев

Статья посвящена 100-летию со дня рождения академика АН УССР Н.Н. Гришко. Освещены основные этапы его жизни, научной, организаторской и общественной деятельности в области генетики, селекции и ботаники, результативной работы по созданию Национального ботанического сада НАН Украины, который с 1991 г. носит его имя.

ON THE 100th ANNIVERSARY OF MYKOLA MYKOLAYOVICH GRYSHKO'S BIRTH

T.M. Cherevchenko, N.V. Chuvikina

M.M. Gryshko National Botanical Garden,
National Academy of sciences of Ukraine, Ukraine, Kyiv

The paper is devoted to the 100th anniversary of birth of M.M. Gryshko Member of the Academy of Sciences of the Ukr. SSR. The main stages of his life, scientific, organizational and public activities in the fields of genetics, selection and botany are elucidated. As a result of his work the National Botanical Garden were created and since 1991 it was called after this scientist's name.